

EKSPRESIVNE OZ. ČUSTVENOSTNE OZNAKE V SLOVARSTVU

Pri sestavljanju enozvezkovnega slovarja slovenskega knjižnega jezika je treba upoštevati naj-novejše teoretične ugotovitve slovenskega jezikoslovja, da dosedanje slovarske rešitve posodobimo in jih prilagodimo praktičnim zahtevam sodobnega uporabnika. Dosedanje slovarske oznake upravičeno spreminjamo samo na podlagi ponovnega pregleda slovarskega gradiva.

The compilation of the one-volume *Dictionary of the Slovene Literary Language (Slovar slovenskega knjižnega jezika)* from the five volume Dictionary requires consideration of the latest theoretical achievements of Slovene linguistics in order to modernize and modify earlier lexicographic practice to the needs of the modern user. The stylistic labels used until now can be modified only on the basis of a reevaluation of the lexicographical material. The present paper presents and analyzes the use of expressive stylistic labels.

1 Predstaviti želimo praktične težave, s katerimi se srečujemo pri označevanju zaznamovanega besedja. Za ekspresivne¹ oznake je v primerjavi z drugimi socialno-in funkcijskozvrstnimi oznakami² težje izoblikovati spisek pravil, po katerih jih potem določamo. Pri ekspresivnih oznakah je namreč poleg vsebine poimenovanega močno poudarjen tudi odnos do poimenovanega. Ta odnos do poimenovane predmetnosti pa je glede na različne govorne položaje težko določljiv; različen je že v področnih govoricah, še večje razlike pa se pokažejo pri različnih generacijah.

Predvsem praktična uporaba oznak, npr. v okviru slovarskega dela, zahteva trdne in prepričljive določitve oznak, da z njimi lahko primerno označimo tudi zapletenejša in težje določljiva poimenovanja. Pri zbiranju in izbiranju besedja za enozvezkovni slovar slovenskega knjižnega jezika je torej potrebno ponovno pregledati enoumnost in s tem primernost ekspresivnih oznak, tako s stališča označevalca kot s stališča uporabnika, da bodo uporabljene ekspresivne oznake za uporabnika in označevalca tudi po določenem času še vedno sprejemljive in razložljive.³

1.1 Uskladiti moramo razlage ekspresivnih oznak v petzvezkovnem Slovarju slovenskega knjižnega jezika (v nadaljevanju SSKJ) z razlagami, ki jih za ekspresivne oznake postavlja SP I 1990. SSKJ v Uvodnem delu (XXI) pod 5. Ekspresivni kvalifikatorji razlaga 8 takih oznak: ekspr(esivno), evfem(istično), iron(ično), ljubk(ovalno), nizko, slabš(alno), šalj(ivo) in vulg(arno); v SP I 1990, pa je v poglavju Zvrstnost (135–136) razloženih 13 čustvenostnih oznak: čustv(enostno, ekspresivno), ljubk(ovalno), slabš(alno), otr(oško), olupš(evalno), omilj(evalno), šalj(ivo), poud(arjalno), vznes(eno), iron(ično), zmer(jalno), nisk(o), kletv(ica, kletev). Že različno število teh oznak (SSKJ jih ima 9, če upoštevamo še otr(oško), ki pa je

¹ Tu uporabljam besedno zvezo *ekspresivne oznake*, ker se nam je to poimenovanje v primerjavi s čustvenostne oznake izkazalo za pomensko širše in zato primernejše. Podrobneje o tem razpravlja J. MISTRÍK (1977: 222): »Emocionalnost' je pojmovno podradená expresivnosti«; in v 1985: 80.

² Poimenovanji sta povzeti iz *Slovenskega pravopisa 1, Pravila* (1990: 133–134).

³ Pri tem se opiram tudi na definicije v SP I (1990: 135–136).

napačno uvrščena pod stilno-plastne kvalifikatorje) opozarja, da se bo treba nanovo odločiti. Enozvezkovnik bo šel »srednjo pot«.

1.2 Najprej je potrebno slovenjenje oznak, kakor ga uvaja SP I 1990, seveda samo v obsegu, ko se s prevodom še ne spreminja ali krni obvestilnosti oznak. (V nadaljevanju bomo načeloma za oznake uporabljali slovenska poimenovanja.)

Oznako ekspr(esivno) SSKJ razlaga z »močno čustveno obarvana beseda, pomen ali zveza (*bacek, budaliti, čedkan*)«, s to oznako zaznamuje večino ekspresivnih besed, pomenov in zvez, le koder je vrsto ekspresivnosti mogoče določiti natančneje, se rabi poseben ekspresivni kvalifikator. SP I 1990, pa oznako (čustv.) razlaga z »jezikovna prvina, izražajoča čustvenost, natančneje težje določljivo; kadar je vrsto čustvenosti mogoče določiti natančneje, je zanjo uporabljena posebna oznaka, npr. ljubk(ovalno), slabš(alno) ipd«.

1.2.1 Zgornji razlagi izpostavita poimenovalno razmerje ekspresivno : čustveno, ekspresivno. SSKJ v slovarskem delu besedo ekspresiven razlaga z 'ki izraža ali vzbuja čustveno prizadetost (ekspresivna beseda, ekspresiven umetnik)', besedo čustven pa 'nanašajoč se na čustvo' (*čustveni odnosi*), ali 'ki ga hitro obvladajo čustva' (*čustven človek*) ali 'ki vsebuje, izraža čustva' (*čustvena pesem*). Oznaka ekspr. pa po našem mnenju označuje splošno poznan odnos do stvari; ta ni samo osebno obarvan, ampak je splošno znana in splošno veljavna ocena, izhajajoča iz lastnosti oz. vsebine poimenovane predmetnosti in se v poimenovanju na različne načine izrazi (različna sredstva za izražanje ekspresivnosti bodo predstavljena v okviru predstavitve različnih ekspresivnih oznak). Pri oznaki ekspr. je torej na prvem mestu poimenovanje lastnosti določene predmetnosti, tj. vsebine te predmetnosti, in šele na drugem mestu je odnos do te predmetnosti oz. z njim povezana zaznamovana raba določenega poimenovanja.

Oznaka ekspresivno v celoti pokriva t. i. inherentno ekspresivnost.⁴ Ker ekspresivna beseda poudarja predvsem lastnosti poimenovane predmetnosti, jo lahko določimo z natančnejšimi ekspresivnimi oznakami, npr. *dolgoprstež* (olepš. 'tat'), *cvetličenje* (iron. 'pretirano uporablanje stilnih posebnosti'), *belčkan* (ljubk. 'bel'), *drekati* (prostaško (prostaš.) 'prostaško, grdo govoriti'), *goflja* (grobo (grob.) 'usta'), *babura* (slabš. 'grda, zoprna starejša ženska'), *čebula* (šalj. 'ura'). Pri oznaki čustveno pa je po našem mnenju večji poudarek na načinu izražanja osebnih čustev, torej na zaznamovani rabi besed. Oznaka čustveno torej izraža osebno čustveno poimenovanje z določeno stopnjo prizadetosti proti oznaki ekspr., ki túdi izraža osebno poimenovanje, vendar s splošno določljivimi čustvi, ki so zajeta v ekspresivne skupine slabš., ljubk., iron. idr. Tako je čustv. *To ti je baba!* proti ekspr. s podskupino slabš. *To ti je baraba!* Večino ekspresivnih besed delimo po določenih, že zgoraj naštetih, ekspresivnih oznakah; tisto besedje, ki ostane in se zaznamovano uporablja, pa označujemo s čustv., ker poudarja predvsem osebni in prizadeti odnos do poimenovane predmetnosti. Čustv. ima ožji pomen kot ekspr., zato lahko samo potrdimo ugotovitev⁵, da je

⁴ Izraza inherentna ekspresivnost (tj. ekspresivnost v besednem pomenu in adherentna ekspresivnost (tj. iz sobesedila pridobljena ekspresivnost) uvaja J. ZIMA (1961: 3–139).

⁵ Vir cit. v op. 1.

čustvenost sestavni del ekspresivnosti in so potemtakem vse čustvene oznake lahko hkrati tudi ekspresivne oznake. Ni pa nujno, da so vse ekspresivne oznake tudi čustvene, npr. pri primerih *baraba*, *cipa*, *beznica*, *banda* ipd. Ko ekspresivne oznake izgublajo čustvenost, se tudi vedno bolj približujejo nezaznamovanemu izrazju; to potrjujeta tudi besedi *baraba*, *beznica*. Sedanje oznake v SSKJ pri besedi *baraba* in njenih modifikacijskih izpeljankah: *baraba* (slabš.), *barabež* (ekspr.), *barabica* (nav. eksp.), *barabin* (ekspr.), *barabon* (ekspr.) bi spremenili v: *baraba* (slabš.), *barabež* (čustv.), *barabica* (čustv.), *barabin* (čustv.), *barabon* (čustv.), s pripombo, da se izraz *baraba* zelo približa nezaznamovanemu izrazju tipa tat.

Podobna nihanja pri označevanju pa so izkazana tudi v drugih slovarjih slovanskih jezikov.

Tako npr. hrvaški enozvezkovni slovar (RHJ 1991) besedo *baraba* samo funkcijskozvrstno označi z oznako (bibl.), slovaški enozvezkovni slovar (KSSJ 1987) ima oznako (expr.), češki enozvezkovni slovar (SSČŠV 1978) pa pri besedi *baraba* v prvem pomenu 'ničvreden človek' nima oznake, drugi pomen 'nepreskrbljen ulični otrok' pa označuje z (expr.).

Temu nasproten primer pa je npr. beseda *baba*, ki ima v SSKJ v prvem pomenu 'ženska, navadno starejša' oznako slabš., v drugem pomenu 'lepa, postavna ali sposobna ženska' oznako eksp., v tretjem pomenu 'strahopeten ali klepetav moški' tudi oznako eksp. V tem primeru bi lahko vse tri pomene označili s čustveno (čustv.); tako še modifikacijsko izpeljanko *babnica* (čustv.) s pomeni 'ženska' ali 'zakonska žena' ali 'lepa, postavna ali sposobna ženska' proti ostalim modifikacijskim izpeljankam kot *babela* (slabš.) 'ženska' : *babetina* (slabš.) 'ženska' : *bable* (slabš.) 'ženska, navadno starejša' : *babše* (slabš.) 'drobna ženska, navadno starejša' : *babura* (slabš.) 'grda, zopna, starejša ženska'.

Za primerjavo naj dodam, da ima Aničev RHJ za *baba* 'ženska osoba' kar tri oznake: slabš., iron. in žalj(ivo). Tako nedoločno kopičenje ekspresivnih oznak bi v tem primeru lahko nadomestila oznaka čustv. V slovaškem KSSJ je beseda *baba* v prvem pomenu 'stara ženska' označen s pog., 'neprijazna, hudobna ženska' s slabš., 'mlada ženska, dekle' s sleng., 'pomočnica pri porodih' s pogov., 'strahopeten moški' s slabš. proti *babizna* (slabš.) za 'žensko, navadno starejšo' proti *babka* (expr.) za 'stara ženska'. Tudi taka mešanica socialnozvrstnih oznak (pogovorno in slengovsko) in ekspresivne oznake slabšalno nakazuje, da pri besedi *baba* prevladuje predvsem oznaka čustveno (čustv.).

Podobno kot v slovaškem enozvezkovnem slovarju so razvrščene oznake tudi v češkem enozvezkovniku SSČŠV *baba*, *baba*: 'stara ženska, starka' je označeno s pogov., 'neprijazna, hudobna ženska' s slabš., 'bojazljiv moški' s slabš. proti *babka* (expr.).

1.2.1.1 Torej: tam, kjer je ekspresivnost težje določljiva (ali se ne da natančneje določiti z nobeno od dogovorjenih ekspresivnih oznak), uporabljamo oznako čustveno (čustv.). Ta oznaka naj bi torej poudarjala odnos do poimenovanega proti vsem drugim ekspresivnim oznakam, ki poudarjajo predvsem lastnosti poimenovanega. Češki SSČŠV ohranja obe oznaki; expr. v primerih kot *babka*, -y v pomenu 'baba', oznako »čustv«, pa predvsem pri uporabi členkov, npr. *bodejt'*, *bodejž* v pomenu pritrjevanja.

1.2.1.2 Če se oznaka čustveno (čustv.) uporablja pri besedah, ki jim vrsto čustvenosti ni mogoče natančneje določiti,⁶ je pa ekspresivnost besedišča določena z vrsto ekspresivnih oznak, ki jih bomo v nadaljevanju s pomočjo slovarskega gradiva poskušali čim natančneje razložiti. Slovarsko gradivo je najobjektivnejše in zato najboljše merilo pri izbiranju in natančnejšem določanju ustreznih ekspresivnih oznak.

Pri obravnavi ekspresivnih oznak bomo izhajali iz obsega ekspresivnih oznak v SSKJ; razlage teh ekspresivnih oznak pa bodo dopolnjene z razlagami SP I, 1990, in z ugotovitvami na podlagi ponovnega pregleda slovarskega gradiva.

1.2.1.2.1 Slovarsko ekspresivno oznako evfem. po zgledu SP I, 1990, slovenimo v oznako olupš. Slovarska razlaga za to oznako je dovolj povedna: »Beseda, pomen ali zveza, s katero se izognemo neprijetnemu, včasih tudi neprimernemu izrazu (*dolgoprstnež, hudir*).« Glede na slovarsko besedišče oznaka olupš. zajema tri skupine besed: a) take, ki olupšujejo (*dolgoprstnež, hudir, nelep, preminiti*); b) take, ki v besedni zvezi dobijo nasproten pomen (*hudobni angel, hoditi k damicam; hčere noči*); c) take, ki šele v stalnih stavah dobijo olupševalni pomen (*trudi se, ne brez uspeha; imeti dolge prste; izdihniti dušo*). Nekaj besed pa bo zaradi zastarelosti tudi izločenih, npr. *dolgoprst, dolgoprstnica, hudiman, hudimar, hudobar, hudobec*. — Že oznaka olupš. nakazuje preneseni pomen, ker je izrazito poudarjen samo odnos, in sicer odnos do vsebine, stvari. V slovaščini se npr. pri besedi *dolgoprstnež (dlhoprsty)* oznaka olupš. zamenjuje z oznako pren(eseno) ekspr.

1.2.1.2.2 Tudi razlaga za ekspresivno oznako iron. je v SSKJ dovolj natančna: »Beseda, pomen ali zveza, ki izraža prikrit posmeh in ima pogosto nasproten pomen od izhodiščnega (*baron, cvetka*).« Raba besede s pozitivnim pomenom za posmehljiv odnos uvršča oznako iron. po navadi v frazeološko gnezdo, npr. govor, poln retoričnih cvetk proti npr. geselski besedi *cvetličenje* knjiž. iron. za 'pretirano uporabljanje stilnih posebnosti' in s primerom *pisatelj si dovoljuje malo preveč cvetličnja*.

1.2.1.2.3 Razlago za oznako ljubkovalno (ljubk.)⁷ smo povzeli iz SP I, 1990, in z manjšimi popravki in dopolnitvami dobili: »Beseda, pomen ali zveza, ki izraža naklonjeno, pristrčno razmerje do poimenovanega, neodvisno od velikosti poimenovanega; ob sebi ima praviloma nezaznamovano vzporednico (*atek, belcen*).« Z ljubk. torej označujemo čustveno pozitivnost, naklonjenost, manjšalnost pa je drugotnega pomena, npr. *bebica* ljubk. 'punčka, otročiček'; *belčan* ljubk. 'bel'; *bolniček* ljubk. 'bolan otrok'; *backa* ljubk. 'mlada ovčja samica, jagnje'. — Pri ponovnem pregledu ekspresivnih oznak v SSKJ bo treba razlikovati med *bolniček* ljubk. 'bolan otrok': *bedaček* omilj. (v SSKJ ljubk.) 'bedak': *mizica* (brez oznake, ker prevladuje manjšalnost). Beseda *bedaček* 'bedak' je blizu *barabici* omilj. 'baraba' in opravičuje uporabo ekspresivne oznake omilj., ki je SSKJ nima, je pa v SP I, 1990: »Jezikovna

⁶ V Uvodu SSKJ 1, str. 21: »Večina ekspresivnih besed, pomenov ali zvez je označena s splošnim kvalifikatorjem ekspr. Kadar je mogoče vrsto ekspresivnosti natančneje določiti, je uporabljen poseben ekspresivni kvalifikator«. V SP I, 1990, str. 135: »Jezikovna prvina, izražajoča čustvenost, natančneje težje določljivo; kadar je vrsto čustvenosti mogoče določiti natančneje, je zanjo uporabljena posebna oznaka«.

⁷ V SPI, 1990, str. 135: »Jezikovna prvina, ki izraža naklonjeno, pristrčno razmerje do poimenovanega; ob sebi ima praviloma nezaznamovano vzporednico«.

prvina, ki kaj poimenuje prizanesljiveje, kakor bi bilo treba; praviloma ima ob sebi ustrezno vzporednico: *barabin* za 'baraba', *bedakovič* za 'bedak'.

1.2.1.2.4 Oznaka slabš. bi razložili kot besedo, pomen ali zvezo, ki izraža slabo lastnost ali slab, prezirljiv odnos do poimenovanega, npr. *afna*, *far*. Besede s to oznako na podlagi slovarskega gradiva lahko razdelimo v pet skupin: a) pomenska, lastnostna (*dogma*, *filister*); b) slabšalen odnos (*far*, *fric*); c) ideološko, okolijsko (*frankističen*, *buržuj*, *amerikanizem*); č) izrazno, obrazilno (*frazariti*, *fifulja*, *glavač*, *drzun*); d) sobesedilno (*gola fabulistika*, *zablode hipercivilizacije*). Pri besedah kot *baža*, *branža*, *bruclja*, *circusant* ipd. oznaka slabš. za njihov osnovni pomen ni upravičena; veliko podobnih primerov je označeno z oznako nav(adno) slabš., kjer dodana oznaka nav. samo zmanjša točnost oznake slabš.

1.2.1.2.5 Oznaka nizko (nizk.) iz SP 1 bo zaradi po našem mnenju slabo poimenovane pomenskosti zamenjana z grobo, ta je povednejša in nesprejemljivo izraža nekultivirano in prezirljivo raven medčloveškega sporočanja (*gobezdati*, *drek*). Oznaka grobo vključuje slabšalno v visoki stopnji, povzema iz živalskega in prostaškega besedja; prostaško poimenovanje je pomensko prvotno, pri grobem pa gre za pomenski razvoj oz. prenos. Vsebinsko se nanaša na človeka in njegova dejanja, zlasti bivanje, smrt in govorjenje. Besede z grob(o) lahko razdelimo v štiri skupine: a) žaljiv odnos v besednem pomenu: *čikati*, *guzniti*, *gobezdati*, *krepati*, *našopati* 'najesti', *nažlampati*; prenos na ljudi: *cucek*, *golazen*, *krota*, *prase*; *drek*, *driska*, *gnoj*, *govno*, *mona*; b) izrazna, posnemovalna skupina: *aufbiks*, *gagniti*, *izkokodakati*, *lajati*; z obrazili: *rekač*, *govnač*, *gobezdalo*; c) primerjalno nezaznamovano živalsko izrazje: *gosenica*, *junec*, *kobila*, *krava*, *glista*, *črv*, *pes*, *prašič*, *podgana*; *čekan*, *gobec*; *kuš*, *marš*; nezaznamovane besede v stalnih stavah: *držati gobec*, *iztegovati jezik*, *pišite me nekam*, *Matilda ga je povohala*, *pljuniti komu v obraz*, *iztegniti pete* 'umreti'; č) *baba* 'žena', *dedec* 'mož'.

1.2.1.2.6 Oznako vulgarno (vulg.) slovenimo kot prost(aško) in razlagamo kot besedo, pomen ali zvezo, ki prostaško in nemoralno poimenuje dele telesa in njihovo delovanje (izločanje, spolnost), npr. *cuzek*, *jajcati se*. Zaradi lažje določljivosti lahko besedje razdelimo v tri skupine: a) primitivi ali prvinke: *buzarant*, *scati*, *kurba*, *drek*; b) pomenske izpeljanke iz prvinke: *jajcati se*, *curati*; c) prenesenke: *kavsati*, *klinec*, *mrda*, *nastavljati*, *počepati*, *povaljati*, *podreti*. Nekoliko omahujemo npr. pri besedah kot *gavzniti*, *goflja*, *kurji britof*, *larfa*, a ker ne spadajo med t. i. tabuizme, jih raje uvrščamo pod oznako grobo.

1.2.1.2.7 Po zgledu SP I se med ekspresivne oznake uvršča tudi oznaka otroško (otr.), od tod povzemamo oznako za otroško (otr.): Jezikovna prvina, značilna za izražanje otrok in za čustveni pogovor odraslih z njimi; praviloma ima ob sebi nezaznamovano vzporednico, npr. *pridkan* za 'priden', *papa* za 'na svidenje', *hovhov* za 'pes'.

1.2.1.2.8 Za konec še oznaka šalj(ivo). S tem da izraža samo čustven odnos do poimenovanega, je še najbližja splošni oznaki čustv. To lahko razberemo tudi iz njene razlage v SP I: »Jezikovna prvina kot igriva zamena za čustveno nezaznamovano poimenovanje; praviloma ima ob sebi nezaznamovano vzporednico: *cmokljaj* šalj. 'poljub'; *čebula* šalj. 'žepna' ura'.«

1.2.1.2.9 Poleg oznak ekspr. in slabš. pa imamo v SSKJ še oznake nav. ekspr. za npr. *besedica*, *bolečnica*, *bonbonček*, *cukrček*, *blamirati*, *cikati* 'prikrito omenjati',

cmariti – v teh primerih bi to oznako lahko zamenjali s čustv.; nav. slabš. za npr. *ambicioznež*, *amerikanizem*, *aziat*, *birokracija*, *filister* pa se zamenjuje samo z oznako slabš.

1.2.2 V Uvodnem delu SSKJ oznaka nav. ni razložena, s tem pa tudi ni sistematizirana. Zdi se, da je samo neke vrste pripomoček za težje določljive besede; oznaka z dodatnim navadno (nav.) pa je celo manj obvestilna.

1.3 Predstavitev ekspresivnih oznak, ki naj bi bile upoštewane pri enozvezkovnem slovarju slovenskega knjižnega jezika je neke vrste kompromis med jezikoslovno teorijo in jezikovno prakso, kot jo uveljavlja slovarsko gradivo.

NAVEDENKE

KSSJ 1987: *Kratky slovník slovenského jazyka*. Bratislava.

J. MISTRÍK 1977: *Štylistika slovenského jazyka*. Bratislava: SPN. 9–450.

— — 1985: *Štylistika*. Bratislava: SNP. 5–584.

RHJ 1991: *Rječnik hrvatskoga jezika*. Ur. Vladimir Anić. Zagreb.

SP I 1990: *Slovenski pravopis I: Pravila*. Ljubljana.

SSČŠV 1987: *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. Praha.

SSKJ I–V. 1970, 1975, 1979, 1985, 1991.

J. ZIMA 1961: *Ekspresivita slova v současné češtině*. Praha. 3–139.

SUMMARY

It is difficult to establish criteria for the compilation of a list of rules for expressive stylistic labels (as opposed to social/functional ones). The principal criterion for choosing expressive stylistic labels for the one volume *Dictionary of the Slovene Literary Language (Slovar slovenskega knjižnega jezika)* is the lexicographical material, particularly that of the existing five volume Dictionary. The relationship between emotional and expressive remains problematic. The label emotional emphasizes only the relationship of the speaker to the referent, as opposed to all other expressive stylistic labels, which emphasize the semantic properties of the referent. On the other hand, the stylistic label expressive indicates a generally known relation to things and is as such not subjectively colored; such a label is thus generally valid. The currently used expressive stylistic labels are: euphemistic (*dolgoprstnež*, *hudik*), ironic (*cvelličenje* in the meaning 'the use of flowery language'), hypocoristic (*belčkan*, *bolničček*), meliorative (*bedaček*, *barabica*), pejorative (*frazariti*, *dogma*), low style (*gobezdati*, *drek*), vulgar (*buzarant*, *curati*), infantile (*papa*, *hovhov*), humorous (*čebula* in the meaning 'wristwatch'). When expressiveness cannot be defined precisely by any of the existing expressive stylistic labels, the label emotional is used by default.